

INSON KAPITALI RIVOJLANISH KONSEPSIYASIDA OLIY TA'LIM HIZMATLARINI STATISTIK TAHLILI



<https://doi.org/10.5281/zenodo.10529867>

Abduraxmanova Gulnora Qalandarovna

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha
prorektori i.f.d., professor.

Akbarova Barno Shuxratovna

TDIU Statistika kafedrası dotsenti
e-mail: b.akbarova@tsue.uz

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada mehnat unumdorligini oshirishda hamda inson kapitalidan samarali foydalanish, oliy ma'lumotli kadrlarni iqtisodiyotdagi o'rni va inson kapitali rivojlanishi konsepsiyasida oliy ta'lim tizimi bo'yicha ta'lim xizmatlari bozori ishtirokchilarining o'zaro munosabati va ta'lim muassasalari raqobatbardoshligini oshirishning ahamiyati hamda oliy ta'lim tizimida raqobatbardoshlik muhitining shakllanishi tadqiq qilingan.

Kalit so'zlar: ta'lim xizmatlari, ta'lim xizmatlari bozori, oliy ta'lim tizimi, raqobatbardoshlik.

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ В КОНЦЕПЦИИ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧЕСКОГО КАПИТАЛА

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассмотрено взаимодействие участников рынка образовательных услуг в системе высшего образования в концепции повышения производительности труда и эффективного использования человеческого капитала, роли высокообразованных кадров в экономике и развитии человеческого капитала. и повышения конкурентоспособности образовательных учреждений и формирования конкурентной среды в системе высшего образования.

Ключевые слова: образовательные услуги, рынок образовательных услуг, система высшего образования, конкурентоспособность.

STATISTICAL ANALYSIS OF HIGHER EDUCATION SERVICES IN THE CONCEPT OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT

ABSTRACT

In this article, the interaction of the participants of the market of educational services in the higher education system in the concept of increasing labor productivity and effective use of human capital, the role of highly educated personnel in the economy and the development of human capital, and increasing the competitiveness of educational institutions importance and the formation of competitive environment in the higher education system were studied.

Key words: *educational services, educational services market, higher education system, competitiveness*

KIRISH

Bugungi kunda oliy ta’lim tizimi rivojlanishining ijtimoiy va iqtisodiy samaradorligini oshirish bir tomondan, ushbu tizimni boshqarishning xalqaro tajribada keng ko‘lamda qo‘llanilayotgan usullariga bog‘liq bo‘lsa, ikkinchi tomondan, ta’lim xizmatlari bozorining kon’yunkturasi o‘zgarishi hamda oliy ta’lim muassasalarining malakali yuqori ilmiy salohiyatga ega kadrlar ta’minotiga zarur bo‘lmoqda

O‘zbekiston Respublikasida ro‘y berayotgan ijobiy o‘zgarishlar va amalga oshirilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar jamiyatni qayta qurish va kelgusida barqaror rivojlantirish imkonini beruvchi oliy ta’lim tizimini yaratishni zarurat etmoqda. Bugungi kunda ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning barcha bosqichlarida insonni rivojlantirishning asosiy maqsadi – jamiyat intellektual salohiyatini, aholining turmush farovonligini oshirish, barqaror rivojlanish imkoniyatini beradigan ijtimoiy-iqtisodiy, madaniy va ekologik muhitni shakllantirish zarur bo‘lmoqda.

Ta’lim xizmatlari bozori bugungi kunda ijtimoiy-iqtisodiy tizimning iste’mol bozoridagi murakkab bo‘lgan o‘zaro bog‘langan barcha elementlaridan tashkil topgan. Mazkur tizimni bosh generatori bo‘lib, shubhasiz, mehnat bozorida o‘ziga xos tovar sifatida chiquvchi malakali professional kadrlar tayyorlashdagi jamiyatning ehtiyoji hisoblanadi. Shuning uchun iqtisodiyotning transformatsiyalashishi sharoitida ta’lim xizmatlari bozorida oliy ta’lim muassasalari raqobatbardoshligini oshirishning ahamiyati va tamoyillarini tadqiq etish alohida ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR TAHLILI.

Inson rivojlanishi konsepsiyasida ta’lim asosiy tarkibiy qismlardan biri hisoblanib, jamiyatning muhim muammolarini hal etishda ham u asosiy o‘rin egallaydi. Insoniyat sivilizatsiyasida ta’lim va ilm-fanni yuqori darajada rivojlantirish

ijtimoiy, texnik hamda iqtisodiy taraqqiyotning muhim harakatlantiruvchi kuchi hisoblangan.

XX-asrgacha xizmat ko‘rsatish sohasi mustaqil holda to‘liq o‘rganilmagan va ijtimoiy takror ishlab chiqarish doirasidan deyarli butunlay chiqarib tashlangan edi. V.Petti va A.Smit klassik siyosiy iqtisod maktabining asoschilari bo‘lib, merkantilistlar va fiziokratlarga xos bo‘lgan tarmoq yondashuvidan uzoqlashib, iqtisodiyotni bir butun sifatida ko‘rib chiqishga o‘tdilar. Smit moddiy ishlab chiqarish sohasini tadqiq qildi va uni faqat boylik manbai deb hisobladi.

Agar XX asr boshlarida iqtisodiy o‘shning asosiy nazariyalari J.M.Keyns tomonidan qo‘yilgan tamoyillarga asoslangan ekstensiv modellar bo‘lgan bo‘lsa, keyingi davrda Ye.Domar¹ va P.F.Xarrod² modellari bilan ifodalangan va unda tahlil predmeti ishlab chiqarish quvvatlaridan to‘liq foydalanish va to‘liq bandlik bilan uzoq muddatli asosda «iqtisodiyotning barqaror dinamik muvozanatini» ta‘minlash bo‘lgan neokeynschilik o‘sh nazariyalari paydo bo‘ldi. Yigirmanchi asrning o‘rtalariga kelib iqtisodiy o‘shning zamonaviy nazariyalari P.Lukas³ va P.Pomer⁴ tomonidan endogen o‘sh modellariga asoslanadi.

Respublikamiz olimlari A.O‘lmasov va A.Vahobov xulosalariga ko‘ra “Inson uchun ahamiyatiga qarab birlamchi va ikkilamchi ehtiyojlar bo‘ladi... Ikkilamchi ehtiyojlar – bu ko‘pincha nomoddiy, ya’ni ijtimoiy ehtiyojlar bo‘ladi, bunga bilim olish, malaka oshirish, davolanish, dam olish kabi ehtiyojlar kiradi. Ammo iqtisodiyot rivojlanib, mo‘l-ko‘lchilik bo‘lgan sharoitda moddiy ehtiyojlar qondirilgan bo‘lib, ijtimoiy ehtiyojlar birinchi o‘ringa chiqadi”⁵.

TAXLIL VA NATIJALAR.

O‘zbekiston Respublikasi milliy iqtisodiyotida band bo‘lgan jami mehnat resurslarining asosiy qismi 52,7%i xizmatlar sohasida faoliyat ko‘rsatmoqda. O‘zbekiston Respublikasi milliy iqtisodiyot sohalarida bandlik va mehnat unumdorligi tahlili shuni ko‘rsatadiki milliy iqtisodiyotda bandlikni o‘shisi bilan uning sanoat, qishloq xo‘jaligi va xizmat ko‘rsatish sohalarida bandlikni o‘shisi o‘rtasida farqni kuzatish mumkin. 2010 -2021 yillarda sanoatda bandlik 120,2%ga, qishloq xo‘jaligida 110,8%ga va xizmat ko‘rsatish sohasida 116,0%ga o‘sgan. Iqtisodiyot sohalarida mehnat unumdorligini o‘shisini taqqoslaydigan bo‘lsak milliy iqtisodiyot sohalarida bo‘yicha eng yuqori o‘sh xizmat ko‘rsatish sohasida 320,0%,

¹ Domar E. (1947). Expansion and employment. American Economic Review, vol. 37.

² Harrod R. (1939). An essay in dynamic theory. Economic Journal, vol. 49.

³ Lucas R. E. Jr., Rapping L. A. (1969). Real Wages, Employment, and Inflation. Journal of Political Economy, vol. 77 (№ 5), p. 721-754.

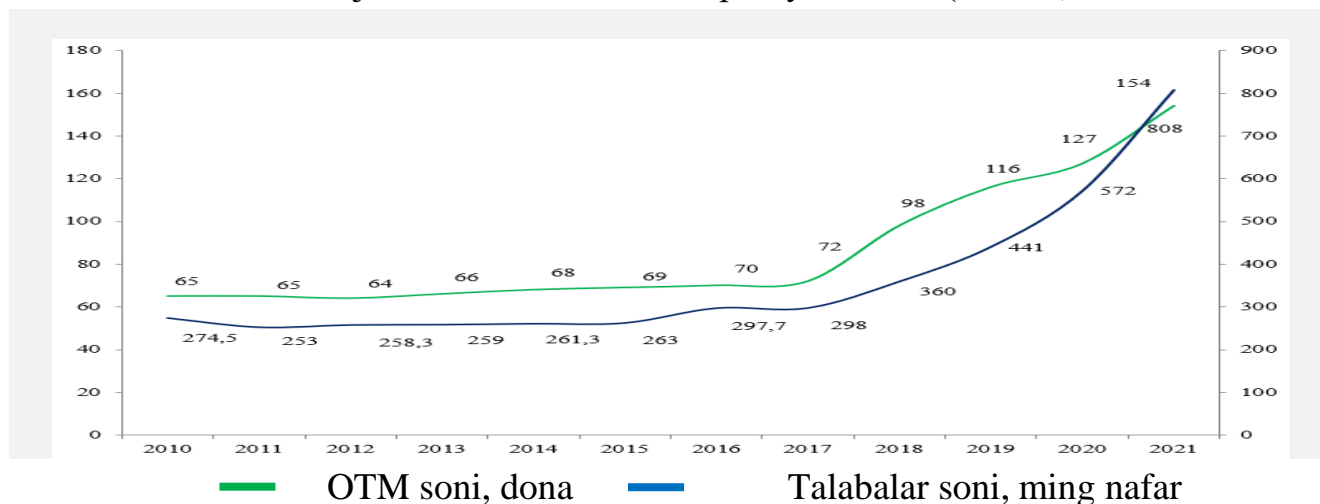
⁴ Romer P. M. (1986). Increasing Returns and Long-Run Growth. The Journal of Political Economy, October, p. 1002-1037.

⁵ Ўлмасов А., Ваҳобов А. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. ТДИУ.-Т.:”Иқтисод-Молия” 2014.- Б.20.

ikkinchi o‘rinda sanoatda 209,8%ga va uchinchi qishloq xo‘jaligida 155,7% bilan to‘g‘ri keladi. Xizmat ko‘rsatish sohasida mehnat unumdorligining eng yuqori o‘shishiga sabab tadqiq qilinayotgan davrda sohada ko‘rsatilgan xizmatlar hajmi 371,7%ga o‘sgan. Bu o‘shish bozor iqtisodiyoti rivojlanishining umumjahon tendentsiyasiga to‘la mos keladi.

Milliy iqtisodiyotning xizmatlar sohasini rivojlanishida Oliy ta‘lim xizmatlari ham yuqori pog‘onalardan birini egallaydi. Oliy ta‘lim tizimi xizmatlarini tubdan takomillashtirishni bugun hayotning o‘zi taqozo etmoqda. Davlatlar o‘rtasida “aql egalari” uchun kurash avj olib bormoqda. Shu ma’noda, tobora globallashib borayotgan dunyoda sifatli kadrlar tayyorlash masalasi har bir davlatning kelajagini belgilab beruvchi asosiy omilga aylanmoqda. Milliy iqtisodiyot miqyosida innovatsiyalar va hatto axborot kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi ham aynan oliy ta‘lim sifatiga bog‘liq. Sifatsiz oliy ta‘lim kelajakni rivojlantirmaydi, balki uni xorij innovatsiyalariga, texnologiyalarini o‘zlashtirishga bog‘liq qilib qo‘yadi.

Maqolada oliy ta‘lim tizimi mamlakat milliy boyligini hamda davlatning raqobatbardoshligini oshiruvchi muhim dastak ekanligi ilmiy asoslangan. Rivojlangan mamlakatlar tajribasi ko‘rsatishicha barqaror iqtisodiy o‘shishni ta‘minlash uchun aholining 40-50 foizi, bilimlar iqtisodiyotida esa, oliy ma‘lumotlilarning hissasi 60 foizga yetadi. Mualliflar tadqiqotlari asosida oliy ta‘lim tizimini rivojlanishini ikki davrga bo‘lib tadqiq etilgan. Birinchi davr 2010 -2016 yillar. Bu davrda Oliy ta‘lim tizimi xizmatlarini rivojlanish ko‘rsatkichlarini pasayish davri (1-rasm).



1-rasm. O‘zbekiston Respublikasidagi oliy ta‘lim muassasalari sonining dinamikasi (2010-2021).

Bu davrda Oliy ta‘lim tizimiga budjet va shartnoma asosida talabalar qabul sonini pasayishi va shunga mos ravishda yalpi xizmatlarda oliy ta‘lim tizimi xizmatlari ulushini 2010 yilda 4,5%dan, 2016 yilda 4,0%ga pasayganini kuzatish mumkin. Ikkinchi davr 2017 -2021 yillar oliy ta‘lim tizimi xizmatlarini o‘shish davri. Bu davrda

respublikamizda oliy ta’lim muassasalari soni 70 tadan keskin 154 taga o’sdi. Davlat byudjeti asosida o’qiydigan talabalar soni 110,9 mingtadan 119,6 mingtaga, to’lov shartnoma asosida o’qiydigan talabalar soni 186,8 mingtadan 688,4 mingtaga o’sdi. Yalpi xizmatlar ulushida oliy ta’lim xizmatlari ulushi 2016 yilda 4,0%dan, 2021 yilga kelib 6,1%ga o’sdi. Bu O‘zbekistonda xizmatlar sohasining o’sishining asosiy drayver tarmog‘i bo‘lgan oliy ta’lim tizimi xizmatlari ulushi barqaror o’sib borayotganini ifoda etadi.

Xizmatlar sohasida hamda Respublika yalpi ichki mahsulotlar hajmida kelajakda oliy ta’lim xizmatlarining ulushini aniqlashda eksponensial tekislash usulidan foydalandik. Shuni ta’kidlashimiz zarurki, 22 yillik statistik ma’lumotlar asosida oliy ta’lim xizmatlar hajmini prognozini aniqlashda oliy ta’lim uchun davlat byudjetidan ajratiladigan miqdor, to’lov-shartnoma hisobidan keladigan tushum hamda respublika miqiyosidagi, horijiy grantlarga va xo’jalik shartnomasi hisobidan o’zlashtirilgan mablag‘lar hajmini jami oliy ta’lim xizmatlariga ta’sirini darajali funksiya ko‘rinishida tahlil etdik. Bunda umumiy regressiya tenglamasi quyidagi ko‘rinishga ega bo‘ldi:

Regressiya tenglamasi parametrlarining qiymatlari⁶

| | коэффициент | ст. ошибка | t-статистика | p-значение | |
|-----------------|-------------|------------|--------------|------------|-----|
| const | 58,9236 | 23,2269 | 2,537 | 0,0349 | ** |
| davlat_byud_his | 0,971384 | 0,0138228 | 70,27 | 1,87e-012 | *** |
| tulov_shart_his | 1,01015 | 0,00737192 | 137,0 | 9,00e-015 | *** |
| grantlar | 0,952758 | 0,107368 | 8,874 | 2,06e-05 | *** |

$$Y_{YTX} = 58,92 + 0,97X_{davlat_byud_his} + 1,01X_{tulov_shart_his} + 0,95X_{grantlar}$$

Bundan ko‘rinadiki, regressiya tenglamasi ma’lumotlariga ko‘ra, boshqa omillar o‘zgarmagan sharoitda davlat byudjetidan ajratiladigan miqdor hajmi bir foizga oshirish yalpi oliy ta’lim xizmatlar hajmini o‘rtacha 0,97 mlrd so‘mga, to’lov-shartnoma hisobidan keladigan tushum hajmini bir foizga oshishi yalpi oliy ta’lim xizmatlar hajmini o‘rtacha 1,01 mlrd so‘mga va Respublika miqiyosidagi, horijiy grantlarga va xo’jalik shartnomasi hisobidan o’zlashtirilgan mablag‘lar hajmini bir foizga oshirish yalpi oliy ta’lim xizmatlar hajmini o‘rtacha 0,95 mlrd so‘mga oshishiga olib keladi.

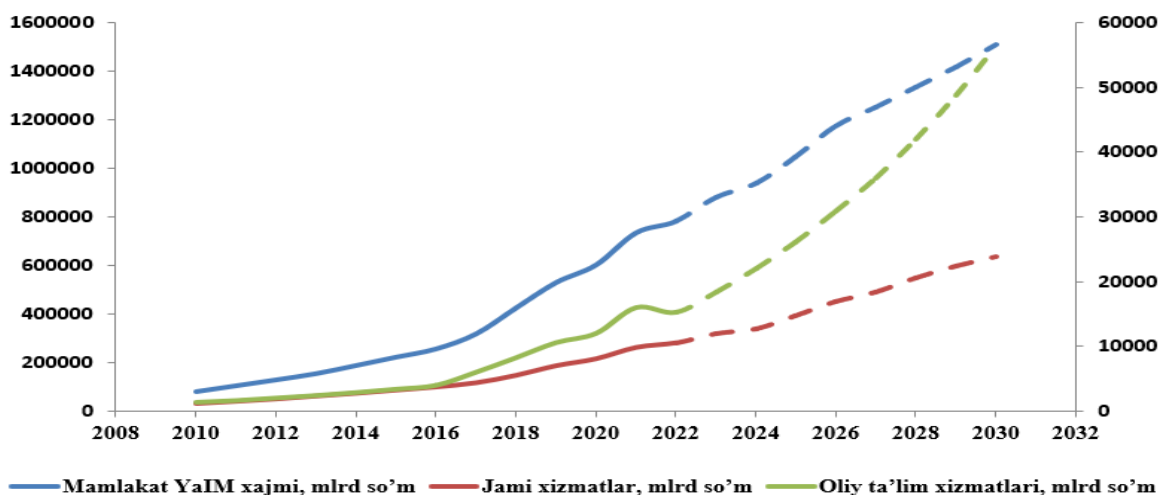
Bundan ko‘rinib turibdiki, yalpi oliy ta’lim xizmatlar hajmiga davlat byudjetidan ajratiladigan miqdor hamda to’lov-shartnoma hisobidan keladigan tushum yalpi ta’lim sohasidagi xizmatlar hajmini oshishiga ko‘proq ta’sir etar ekan.

⁶ Statistika ma’lumotlar asosida gretl dasturida muallif ishlanmasi

1-jadval. Oliy ta’lim xizmatlar hajmini prognoz ko‘rsatkichlari

| Yillar | Oliy ta’lim xizmatlari, mlrd so‘m | Oliy ta’lim uchun davlat byudjetidan ajratiladigan miqdor, mlrd so‘m | To‘lov-shartnoma hisobidan keladigan tushum, mlrd so‘m | Respublika miqyosidagi, horijiy grantlarga va xo‘jalik shartnomasi hisobidan o‘zlashtirilgan mablag‘lar hajmi, mlrd so‘m |
|--------|-----------------------------------|--|--|--|
| 2024 | 22045,5 | 5733,6 | 15452,2 | 861,4 |
| 2025 | 26146,2 | 6276,1 | 18696,7 | 1174,5 |
| 2026 | 30795,1 | 6843,3 | 22353,3 | 1601,3 |
| 2027 | 36055,6 | 7435,2 | 26446,0 | 2183,3 |
| 2028 | 42005,6 | 8051,8 | 30998,5 | 2976,7 |
| 2029 | 48742,0 | 8693,0 | 36034,9 | 4058,6 |
| 2030 | 56388,7 | 9358,8 | 41579,1 | 5533,5 |

Biz ishlab chiqilgan model bo‘yicha oliy ta’lim xizmatlari hajmi bo‘yicha 2030 yilgacha prognoz qiymatlarini aniqladik.



2-rasm. 2024-2030 yillarda mamlakat YaIM, jami xizmatlar hamda oliy ta’lim xizmatlari hajmi

2-rasmdagi grafikdan mamlakat YaIMga nisbatan oliy ta’lim xizmatlarini o‘sishi tezroq ekanligini ko‘rish mumkin. Bu o‘z navbatida ta’lim xizmatlariga bo‘lgan talabni oshishida oliy ta’lim xizmatlarining narxi va sifatini iste’molchilarning xohish-istaklari mos kelayotganligi bilan izohlash mumkin.

Maqolamizda oliy ta’lim xizmatlari hajmini 2024-2030 yillargacha bo‘lgan bazisli, inersion va mobilizatsion pronozlari ishlab chiqildi.

2-jadval. Oliy ta’lim xizmatlarining prognoz ko‘rsatkichlari, mlrd so‘m

| Yillar | Bazisli | Inersion | Mobilizatsion |
|--------|---------|----------|---------------|
| 2024 | 21169,1 | 22058,2 | 22947,3 |
| 2025 | 25084,6 | 26160,9 | 27237,2 |

| | | | |
|------|---------|---------|---------|
| 2026 | 29503,9 | 30812,2 | 32120,6 |
| 2027 | 34477,3 | 36075,9 | 37674,6 |
| 2028 | 40064,6 | 42029,5 | 43994,5 |
| 2029 | 46339,0 | 48770,7 | 51202,4 |
| 2030 | 53391,5 | 56423,1 | 59454,8 |

Respublikada oliy ta’lim xizmatlari hajmi eksponensial tekislash usuli yordamida kelgusi davr ko‘rsatkichlari prognoz qilindi. Inertsion variantdagi prognoz qiymati 2030 yil 2023 yilga nisbatan 342,2 foizga oshishini ko‘rsatdi. Oliy ta’lim xizmatlarining bazisli prognoz ko‘rsatkichlarini o‘zgarish dinamikasidan 2023 yilga nisbatan 2030 yilda oliy ta’limdagi xizmatlar hajmi 323,2 foizga oshishiga olib keldi. Mobilizatsion variantdagi prognoz ko‘rsatkichi bo‘yicha oliy ta’lim xizmatlarining hajmi 2030 yilda 2023 yilga nisbatan 361,1 foizga yetishini ko‘rsatdi.

XULOSA.

Umuman olganda, jamiyat oliy ta’lim tizimini professional o‘zini o‘zi anglash vositalari bilan bir qatorda shaxsning ham, butun jamiyatning ham ijtimoiy, madaniy va kommunikativ rivojlanishi uchun bir qator imkoniyatlarni ta’minlaydigan muhim ijtimoiy institut sifatida talqin etadi.

Olib borilgan tadqiqotlar quyidagilarni ko‘rsatmoqda:

1. Oliy ta’lim tizimida davlat va xususiy OTMlarning rivojlanib borishi ta’lim xizmatlari bozorida raqobatbardoshlikni shakllantirishning bir qator xususiyatlarini shakllantirish imkonini beradi.

2. Taqdim qilinayotgan xizmatlar xususiyatlari ham ob’ektiv iqtisodiy sabablar, ham oliy ta’lim sohasining yuqori ijtimoiy ahamiyati bo‘yicha ularning sifatiga bog‘liq holda raqobatbardoshlikni shakllantirishni nazarda tutadi.

3. Ta’lim xizmatlarining buyurtmachilari muvofiq instrumentlar vositasida turli xil o‘zaro munosabatlar ko‘rinishida aniq mutaxassislarni tayyorlash sifati, hajmi va tarkibi bo‘yicha OTMga talablarni qo‘yadi hamda ularning hatti-harakatlarini belgilaydi va raqobat strategiyasini tanlashni shartlaydi.

4. Ta’lim xizmatlari bozorida oliy ta’lim muassasalari raqobatbardoshligining shakllanishining raqobatbardoshligini baholash uchun muayyan uslubiy yondashuvlarni joriy etishda o‘z ifodasini topadi va bunda ushbu soha o‘ziga xos xususiyatlari nazarda tutiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES):

1. Kuldashv Sh.A. Ta’lim xizmatlari bozorida oliy ta’lim muassasalari raqobatbardoshligini oshirishning ahamiyati va tamoyillari//
<file:///C:/Users/user/Downloads/talim-hizmatlari-bozorida-oliy-talim-muassasalari-ra-obatbardoshligini-oshirishning-a-amiyati-va-tamoyillari.pdf> 2022
2. Akbarova S. Ta’limda raqamli texnologiyalarni qo‘llash vazifalari //Arxiv nauchnyx issledovaniy. – 2022. – T. 2. – №. 1.
3. Akbarova S., Khakimova M., Musaxonova G. OPPORTUNITIES OF INNOVATION TECHNOLOGIES IN HIGHER EDUCATION //Arxiv nauchnyx issledovaniy. – 2022. – T. 2. – №. 1.
4. В Akbarova Yoshlarni tadbirkorlikka jalb qilish, ularda innovatsion tafakko‘rni shakllantirish //- Arxiv nauchnyx issledovaniy, 2019
5. Domar E. (1947). Expansion and employment. American Economic Review, vol. 37.¹
6. Harrod R. (1939). An essay in dynamic theory. Economic Journal, vol. 49.
7. Lucas R. E. Jr., Rapping L. A. (1969). Real Wages, Employment, and Inflation. Journal of Political Economy, vol. 77 (№ 5), p. 721-754.
8. Romer P. M. (1986). Increasing Returns and Long-Run Growth. The Journal of Political Economy, October, p. 1002-1037.
9. O‘lmasov A., Vahobov A. Iqtisodiyot nazariyasi. Darslik. TDIU.-T.:”Iqtisod-Moliya” 2014.- B.20.